# Els historiadors de la dècada de 1620 i el record de Barcelona com a capital imperial

*Jesús Villanueva*

Barcelona Quaderns d'Història, 9 (2003)

## Introducció

És sabut que el tòpic de les glòries catalanes baixmedievals, i especialment el que anomenem 'l'expansió catalana per la Mediterrània', ha tingut gran fortuna en la historiografia. Els historiadors del segle XIX, Antoni de Capmany en el XVIII, Francesc de Montcada en el XVII, per no parlar de la literatura encomiàstica de tothora, n'han fet un tema central en la imatge històrica de Catalunya. Aquesta 'fixació' deriva, òbviament, dels fets mateixos, de la impressió que produeix el relat dels diferents episodis. Però també és el resultat d'una tasca d'interpretació, de 'lectura', que ordena i selecciona els fets o les perspectives en funció d'uns conceptes previs i al marge del relat 'originari'. En aquest sentit, l'expansió baixmedieval catalana ha tingut en cada època una lectura diferent, ha estat recreada per cada generació.

Seria interessant estudiar si ja en el segle XV el trasllat del centre de la Corona d'Aragó, durant el regnat d'Alfons el Magnànim, de Barcelona a Nàpols i els xocs continuats de les institucions catalanes –barcelonines– amb la dinastia, embarcada en una política expansiva que d'alguna manera trencava la línia del Casal de Barcelona fins al segle XIV, es van reflectir en la consciència que tenia la classe dirigent barcelonina del que havia de ser la projecció de Catalunya a la Mediterrània. En tot cas, al començament del segle XVI les regnes de les possessions hispàniques a Itàlia anaren passant a mans castellanes, i el sentiment de postergació que molts catalans van sentir va fer que alguns, com ara Cristòfor Despuig a mitjan segle XVI, elaboressin un discurs històric reivindicatiu, consistent en una enumeració de les gestes militars catalanes des de la Reconquesta peninsular fins a les expedicions i conquestes a Itàlia i Grècia. En Despuig, en tot cas, trobem encara la convicció que aquesta tradició és viva, i que són únicament els castellans els qui la ignoren: el cavaller tortosí encara sentia el ressò de les accions d'un Hug de Montcada o un Ramon Folc de Cardona durant les campanyes del Gran Capità a Itàlia al començament del segle XVI.[1] En aquest sentit, l'actitud

de Despuig enfront de la naixent monarquia hispànica encara no és de subordinació i assimilació, sinó que tracta Castella d'igual a igual. L'imperialisme castellà és percebut com un fenomen foraster i sobrevingut, i Despuig no hi veu res més que una expressió de caràcter nacional: la supèrbia castellana.

Mig segle després, al començament del segle XVII, ens trobem amb un captenir molt diferent davant el fet de la monarquia hispànica. Els decennis de convivència, l'enfortiment de la monarquia com a potència europea i mediterrània i el prestigi de la cultura castellana faran que actituds anticastellanes com les que segueix mantenint Jaume Ramon Vila, en la línia de Despuig, deixin de ser representatives d'una tendència general.[2] Progressivament es va assumir la pèrdua de protagonisme en la direcció política efectiva de la monarquia i la reducció del Principat a una més de les províncies que integraven el vast i variat territori sota jurisdicció dels reis d'Espanya. Però alhora també va prendre cos la voluntat de reafirmar la identitat pròpia i d'aclarir la inserció de Catalunya en el nou sistema polític, tant en el pla polític institucional com en el simbòlic.

La imatge de la pròpia història que es feien els catalans resulta expressiva d'aquest doble esforç d'integració i d'autoconsciència. I en particular, el tema de l'expansió marítima baixmedieval. La creació d'una imatge històrica definida d'aquesta expansió va ser resultat, precisament, del tall que s'havia anat verificant des del regnat d'Alfons el Magnànim. Les gestes del segle XIV, mancades de continuadors directes que es poguessin reconèixer com a propis, van esdevenir un record perdut en el passat. Hi podem sumar, com a causa d'aquest sentiment de llunyania, l'efecte del relatiu declivi comercial mediterrani en les dècades centrals del segle XVI, agudament percebut pels mercaders barcelonins.[3] L'horitzó mediterrani es restrenyia econòmicament, com també ho feia en el pla polític, després que Felip II, en accedir al tron, ratifiqués la separació entre la Corona d'Aragó i Nàpols i Sicília, les conquestes d'Alfons el Magnànim i Ferran el Catòlic. Ara bé, la nostàlgia o el sentiment de pèrdua no van suposar un renunciament absolut, ni en l'activitat comercial ni tampoc en la pretensió que la Corona d'Aragó mantingués una identitat pròpia també en l'esfera exterior, com ho proven les continuades protestes per part catalana, i específicament barcelonina, contra l'esmentada decisió de Felip II.[4] De manera que l'evocació històrica de l'expansió catalana per la Mediterrània tindrà sempre una finalitat reivindicativa, com a expressió de la voluntat de recuperar un àmbit de projecció natural resseguint les petges dels 'antics'.

Seria interessant estudiar com al llarg del segle XVI es va configurar un discurs historicista relatiu a l'expansió catalana baixmedieval amb manifestacions diverses. Per exemple, el 1564, en l'entrada de Felip II a Barcelona, es van exhibir una sèrie

1. *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, ed. E. Duran, Barcelona, Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona/Curial, 1981, pàg. 94-102. Notem que Despuig, a més del precedent d'Alfons el Magnànim, també esmenta la intervenció catalana a Constantinoble, basant-se en Muntaner (pàg. 89 i seg.).
2. Cf. J. PICH i MITJANS i A. SAUMELL i SOLER, «Jaume Ramon Vila i la defensa de la història de Catalunya i del català a principis del segle XVII», *Recerques*, 32 (1995), pàg. 71-77.
3. P. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Barcelona, Ed. 62, 1964, vol. II, pàg. 253 i seg.
4. Cf. E. SERRA, «Catalunya, la Mediterrània, Nàpols i el Consell d'Itàlia», *L'Avenç*, 275 (2002), pàg. 36-42. En termes més generals, veg. J.P. RUBIÉS, «La qüestió imperial en el pensament polític de la Catalunya moderna: història d'una absència», *Manuscrits,* 17 (1999), pàg. 207-235.

d'epigrames que al·ludien a les conquestes mediterrànies del sobirans catalanoaragonesos.[5] En tot cas, una obra històrica havia de tenir en aquest procés un efecte cabdal: els *Anales de la Corona de Aragón* de Jerónimo Zurita, la primera part dels quals (que arriba fins al 1410) es va publicar el 1562, dos anys abans que els epigrames tot just esmentats. Aquesta obra, que representa el cim de tota la historiografia espanyola dels segles XVI i XVII quant a rigor i profunditat, està centrada en el període baixmedieval, i no solament gairebé tot el que narra és rellevant per a la història de Catalunya, sinó que, malgrat el seu esforç d'imparcialitat i d'elevació, poc li podria ser retret quant a l'actitud envers Catalunya, que Soldevila qualificava sense dubtar de "catalanòfila".[6] Tot i que altres autors es van proposar escriure una crònica general catalana equivalent a la de Zurita, es podria dir que en cert sentit això no calia, ja que era inevitable, en narrar els períodes on Zurita s'estén, sintetitzar-lo o copiar-lo, com van fer Rafael Cervera en l'obra que comentarem de seguida o, una mica més tard, Narcís Feliu de la Penya. A més, els *Anales* no són una simple acumulació de fets, sinó que Zurita sap destacar fites i tendències. Així, i referint-nos al nostre tema, Zurita exalça les gestes particulars dels catalans, com ara l'episodi dels almogàvers i de l'ocupació de Constantinoble, que diu que vol rescatar de l'oblit i del blasme sota el qual apareix en historiadors estrangers. I en explicar les empreses de Pere el Gran –un personatge que exerciria una particular atracció en el segle XVII– assenyala que fou ell l'iniciador de l'expansió marítima catalana.

Zurita oferia, doncs, un primer esquema narratiu del que va ser l'expansió catalana baixmedieval. La lectura de la seva obra segurament va servir per desvetllar l'interès per personatges, batalles o llocs que havien estat oblidats, i sobre els quals ara es tenia informació ben exposada i rigorosa. El que faltava era crear un discurs específic, a partir de l'esquema de Zurita i de les fonts que ell mateix aprofitava, on l'expansió marítima catalana fos presentada en el seu desplegament històric i en el seu abast geogràfic.

Això va ser el que va succeir al començament del segle XVII, concretament a les dècades de 1610 i 1620, quan un grup d'historiadors i literats residents a Barcelona van coincidir de manera espontània en el seu interès per aquesta part de la història catalana, que s'esmerçaren a investigar i recrear.

Les circumstàncies socials i polítiques del moment hi van tenir una gran influència. A les dècades finals del segle XVI es produí una sensible recuperació del comerç mediterrani, percebuda com a tal pels mercaders barcelonins de l'època.[7] El desbordament mercantívol barceloní per la Mediterrània durant l'Edat Mitjana semblava, doncs, que revifava, abans que el pessimisme retornés, a la dècada de 1620. Però aquests anys van ser, sobretot, els de màxima esplendor de la monarquia espanyola, que amb la treva establerta amb els Països Baixos el 1609 semblava que havia instaurat una *pax hispanica* a tot el continent europeu. El Mediterrani en especial va ser un espai d'afirmació de la potència espanyola, regit amb mà de ferro per tot un seguit d'enèrgics virreis: a Itàlia, els "procònsols" Osuna, Villa-

5. De Pere el Gran a Alfons el Benigne; cf. *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, ed. dir. per J.M. Sans i Travé, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994-2003, 7 vol., vol. II, pàg. 151, [transcripció defectuosa].
6. Vegeu «Zurita com a historiador», dins *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Barcelona, 1962, vol. I, pàg. 11-52; i el pròleg a la *Història de Catalunya*.
7. VILAR, *Catalunya dins...*, vol. II, pàg. 262 i seg.

franca i Bedmar, que van tenir contrapartida al Principat amb les figures del marquès d'Almazán i els ducs d'Alburquerque i d'Alcalá, molt preocupats, cal notarho, per la política mediterrània i de lluita contra els pirates nord-africans.

Catalunya no podia sostreure's a aquest clima d'eufòria imperial. Subsistien, és clar, els conflictes polítics –com ara el contenciós de 1603 per la sanció reial de les constitucions aprovades a les Corts de 1599– i el complex fenomen del bandolerisme. Però, si en algun moment la monarquia –la seva idea– va suscitar un acatament i respecte més grans en l'esperit dels barcelonins, potser va ser durant aquests anys. La tan lloada fidelitat dels catalans al sobirà legítim s'unia a la veneració cap a la potència dominadora a Europa, principal protectora de l'Església i focus d'una cultura que es trobava en el moment de més creativitat.

És comprensible que tot plegat induís molts a cercar en la història de Catalunya un motiu a l'entorn del qual pogués esplaiar-se aquest sentiment de plenitud política, de màxima hegemonia, associat a la monarquia hispànica sota Felip III. L'expansió marítima catalana es va convertir, doncs, en un tema predilecte d'historiadors i de literats. En veurem a continuació uns exemples de diversa naturalesa, en tots els quals s'aprecia una doble actitud: la voluntat de destacar un passat català a l'alçada del present apogeu hispànic i el designi de subratllar l'aportació catalana en l'origen i el sosteniment de l'imperi hispànic.

## La historiografia "neoimperialista"

### *Rafael Cervera*

El procés de recreació del passat imperial català va començar amb la revalorització de les fonts historiogràfiques. I en aquest sentit l'exemple més representatiu va ser la traducció de la *Crònica* de Bernat Desclot per part de Rafael Cervera, un ciutadà honrat barceloní molt aficionat a la història. Cervera va ser un destacat col·leccionista de manuscrits, i va ser precisament l'adquisició d'algun dels diversos còdexs amb la *Crònica* de Desclot que circulaven en aquella època el que va motivar que es decidís a fer-ne una traducció.[8] El mateix pensava fer amb altres cròniques catalanes, com ara la de Pere Tomic.[9] També s'ha de tenir en compte que la de Desclot era l'única de les cròniques catalanes clàssiques que no havia estat impresa, ja que les altres tres havien estat editades a Barcelona i València a mitjan segle XVI.[10]

8. El 1600 Jaume Ramon Vila va encomanar una còpia de Desclot (E. DURAN, *et al., Repertori de manuscrits catalans*, ed. E. DURAN *et al.*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1998, vol. I, pàg. 273 i seg.), potser sobre un original prestat per Cervera, com va ser el cas el 1622 amb una altra crònica (M. BATLLE, *Patriotisme i modernitat a 'La fi del comte d'Urgell'*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, pàg. 132).
9. Ho indicava fra G. Roig i Jalpí en un text publicat per J. M. MADURELL, «La crónica de la casa de Blanes por fray Juan Gaspar Roig y Jalpí», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 25 (1952), pàg. 391.
10. La primera, la de Pere el Cerimoniós, en la transcripció de Pere Miquel Carbonell, el 1546, a la qual seguirien la de Jaume I, a València el 1557, i la de Muntaner el 1558, també a València, i reeditada a Barcelona el 1562. S'havien publicat, així mateix, dues versions castellanes adaptades del *Libre dels feits*, per part de Gómez de Miedes (València, 1584) i de Juan Tornamira de Soto (Pamplona, 1622).

Ara bé, l'elecció de la *Crònica* de Desclot, en comptes, per exemple, de la de Muntaner, que tampoc no havia estat traduïda fins aleshores,[11] no va ser arbitrària. És clar que en primer lloc es tractava de fer accessible a un públic més ampli i amb un gust més refinat una història que exalçava el passat català.[12] Però, a més, la *Crònica* de Desclot estava centrada en una figura que resultava particularment atractiva en aquell moment: la de Pere el Gran, el millor exemple de monarca "imperialista" en la història medieval de Catalunya, i iniciador, com ja havia afirmat Zurita, de l'expansió marítima catalana amb la campanya de conquesta de Sicília el 1283.

El particular interès de Cervera per aquest sobirà es tornà a manifestar en una obra posterior: els *Discursos históricos de la fundación de Barcelona*, enllestits el 1633 però compostos segurament al llarg de la dècada de 1620, i que estaven a punt d'imprimir-se quan va esclatar la revolta de 1640.[13] Els *Discursos* comencen com una descripció encomiàstica de Barcelona, i s'hi inclou el típic tema de la fundació de la ciutat per part d'Hèrcules. Però a partir del llibre segon i fins al cinquè l'obra esdevé una història general de Catalunya que pren com a eix Barcelona. Cervera hi narra «los más notables hechos y empresas de sus condes [de Barcelona], reyes y señores con asistencia de sus ciudadanos y naturales», i és en la història del segle XIII ençà que el seu relat esdevé detallat, sens dubte gràcies a la font principal que va fer servir: els *Anales* de Zurita. Com hem dit, Pere el Gran mereix un comentari particular de Cervera, que elogia l'astuta estratègia seguida en la conquesta de Sicília, digna de ser apreciada per un esperit tacitià, i repeteix l'esmentat judici de Zurita sobre l'inici de l'expansió catalana.[14] Seguint aquest historiador, Cervera no dubta a donar gran relleu a la política mediterrània dels reis d'Aragó, com ara la victòria catalana sobre els genovesos al Bòsfor el 1351.

## *Francesc de Montcada*

Si Cervera va iniciar la moda "neoimperialista", la seva millor expressió correspon, òbviament, a la *Espedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos* de Francesc de Montcada. L'escassa bibliografia dedicada a aquesta obra no s'ha preocupat gaire per esclarir les circumstàncies de la seva composició, més enllà del fet que es publiqués a Barcelona el 1623. Com a màxim s'al·ludeix

11. La traducció de l'aragonès Miguel Monterde, de mitjan segle XVI, va restar inèdita.
12. Seria interessant estudiar les característiques de l'adaptació. Coll i Alentorn es limitava a comentar: «La traducció fou feta damunt d'un bon manuscrit i té una certa tendència a resumir el seu original» (COLL i ALENTORN, *Historiografia*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat/Curial, 1991, pàg. 247).
13. *Discursos históricos de la fundación y nombre de la ynsigne Ciudad de Barcelona; de sus iglesias, templos y lugares píos; de los tribunales de los reyes y otros que residen en ella como superiores en el Principado de Cataluña, Condados de Rosellón y Cerdania; de los más notables hechos y empresas de sus Condes, Reyes y Señores con asistencia de sus Ciudadanos y naturales. Dispuestos por anales...* (*AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), ms. B-111/113.) És una còpia moderna de l'original de la Biblioteca Nacional de París. Hi figuren les aprovacions d'impressió de 1638.
14. Cf. ll. 4, c. 36. Dedica a Pere el Gran vuit capítols (c. 31-38), per tot just sis als tres successors immediats.

a una missió política acomplerta per Montcada a Barcelona el 1622, com a enviat del comte duc d'Olivares. Ara bé, la dedicatòria de l'obra és datada al final de 1620 a Barcelona. I altres referències diverses ens proven que Montcada era a la ciutat des de 1617 i molt probablement des de 1615, si no abans.[15] L'obra va ser redactada, doncs, a Barcelona, i podem considerar-la una manifestació més de l'interès que hi havia pel període històric objecte de la seva narració, que, com és sabut, tracta de l'expedició dels almogàvers a Constantinoble i de l'ocupació del ducat d'Atenes, els primers anys del segle XIV.

Cal, doncs, que considerem aquest text, habitualment arrenglerat en la categoria a part dels clàssics castellans, com un producte genuí d'un moment de la cultura barcelonina. L'autor no era, en tot cas, cap foraster. No ho era, és clar, per la seva família, tan lligada al passat català, i que seguia mantenint forts lligams i interessos al Principat. A més, Montcada va aprofitar el seu sojorn a Barcelona, allotjat segurament al palau familiar de la desapareguda casa Gralla, a la Porta Ferrissa,[16] per menar una activa vida social i per participar, per exemple, en les lluïdes encamisades de cavallers tan típiques d'aquells anys. També degué cultivar les relacions amb tota la classe dirigent barcelonina, de manera que al final de 1622 Olivares el va triar per a la missió política ja esmentada adduint que era una figura popular entre els catalans.[17] Però, a més, Montcada devia entrar de seguida en contacte amb els erudits locals, com ara Rafael Cervera, Esteve de Corbera o Jaume Ramon Vila. Sabem, per exemple, que els va prestar manuscrits, la qual cosa fa ben natural de pensar que també parlessin dels respectius projectes, i no seria estrany que algun dels seus coneguts barcelonins l'hagués inspirat en el tema de l'*Espedición*.

Ara bé, també és veritat que l'aleshores comte d'Osona, que per nivell social s'igualava amb els *grandes* d'Espanya (el seu fill rebria aquesta distinció el 1640), malgrat les seves protestes de catalanitat –que, d'altra banda, no cal tampoc menysprear–, vivia en un món que no era el dels barcelonins que honorava amb la seva presència, sinó el dels altres grans llinatges de la monarquia, emparentats entre si, amb propietats que ignoraven les antigues fronteres medievals, i per als quals el servei al rei era un deure sagrat. És, doncs, natural que l'aventura dels almogàvers desvetllés en l'esperit de Montcada la seva pròpia percepció de l'imperi hispànic contemporani, des de la perspectiva d'un gran aristòcrata destinat a regir-lo, com va ser el cas a partir de 1622. Així, la visió aristocràtica es

15. Cf. *Dietaris de la Generalitat...*, vol. IV, pàg. 201, 324 i 347 i seg. El seu hereu, Guillem Ramon, va néixer a Barcelona el 1618. També s'han de tenir en compte les dues cartes, de 1617 i 1618, enviades a Pèire de Marca en resposta a unes consultes històriques, i que l'historiador francès reproduí a la seva *Histoire de Béarn* (1640). L'estada barcelonina de Montcada no va ser assenyalada per Samuel Gili en la introducció a la seva edició a *Clásicos Castellanos* (Madrid, Espasa-Calpe, 1924), i tampoc no s'esmenta a l'article de la *Gran enciclopèdia catalana*. J. GUTIÉRREZ, «Don Francisco de Moncada, el hombre y el embajador: selección de textos inéditos», *Boletín de la Biblioteca Menéndez Pelayo*, 56 (1980), pàg. 3-72, al·ludeix a la missió de 1622 a partir d'Elliott.

16. Aquesta era la residència a Barcelona dels Montcada, després de la venda, el 1598, de la casa de Montcada. Cf. A. DURAN i SANPERE, *Barcelona i la seva història*, Barcelona, Curial, 1972-1975, 3 vol., vol. I, pàg. 434, 535 i seg.

17. Així ho resumeix ELLIOTT, *La rebelión de los catalanes*, Madrid, Siglo XXI, 1977, pàg. 156, [trad. cast.].

tradueix en el relat de l'*Espedición* en el protagonisme gairebé exclusiu que adquireixen els generals, de la decisió dels quals, encertada o errònia, es fa dependre tot el curs dels esdeveniments, segons el principi de la història pragmàtica dominant en l'època. La perspectiva hispànica que Montcada també projectà en el seu llibre s'evidencia en el passatge, sovint citat, on compara els dos episodis de la "crema de les naus" per part dels almogàvers a Gal·lípoli i per part d'Hernán Cortés a Veracruz: «españoles fueron todos los que lo emprendieron; sea común la gloria». I la perspectiva imperial fa que un dels eixos de l'obra sigui traçar una corba d'auge i declivi del domini català a Grècia, considerant com a causa la variació en el valor o la virtut, tal com ho ensenyava la historiografia clàssica. La lluita dels almogàvers contra els turcs també inspirà a Montcada les típiques reflexions sobre el paper de la Providència en el destí dels estats. D'aquesta manera, concebia el domini català a Grècia segons un paral·lelisme exacte amb l'imperi hispànic contemporani, o, si més no, amb la noció d'*imperi* que podia tenir un aristòcrata humanista al principi del segle XVII.

## *Vicenç de Moradell*

En el moment en què Montcada devia estar escrivint la seva obra, un altre autor ens mostrava la popularitat que havia assolit el tema de l'expansió catalana baixmedieval i com aquesta expansió es concebia sota la figura d'un "imperi", amb límits geogràfics de màxima extensió, i que, a més, tenia Barcelona com a veritable epicentre.

L'autor al·ludit no era un historiador sinó un poeta ocasional: Vicenç de Moradell, un capità d'infanteria natural de Barcelona, que sembla que va estar empleat a Itàlia durant una llarga temporada. En un determinat moment va tornar a Catalunya, sempre al servei de l'exèrcit. Així, consta que el 1614 comandava una companyia de soldats encarregada de perseguir bandolers dintre de les campanyes repressives del virrei Almazán, per la qual cosa fou acusat davant la Diputació per abusos contra la població.[18] El 1618 era a Barcelona per raó d'uns plets davant l'Audiència. Conegut a la ciutat per la seva afició a la poesia –que practicava en castellà, a causa, segons deia ell mateix, de la llarga absència de Catalunya–, li van encarregar la composició del vexamen d'un certamen poètic celebrat en honor de la Immaculada Concepció, que es va publicar el 1619.[19]

18. El 1614 la Diputació es queixava davant el virrei per «los grans danys van causant de cadaldie a les viles y poblats del present Principat una companyia de soldats del capità Moradell, anant composant los habitants y fent-los moltas vexacions» (*Dietaris de la Generalitat...*, IV, pàg. 151). Al *Dietari* també s'esmenten altres Moradells radicats a la ciutat: Domingo (donzell i visitador del braç militar), Francesc i Miquel. Sobre Vicenç vegeu J. RUBIÓ i BALAGUER, *Història de la literatura catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985, vol. II, pàg. 130-134, 250, [trad. cat.], i l'article de la *Gran enciclopèdia catalana*, on es dóna com a data de naixement el 1584, tot i que això potser no s'adiu amb el fet que escrivís el 1603 un poema en honor de Ramon de Penyafort (també és estrany que ho fes ja aleshores en castellà).
19. *Sentencia poética al certamen de la Inmaculada Concepción* [...] *en el año 1618* [...] *por su devota Ciudad de Barcelona. Poema mixto de don Vicente de Moradell* [...] *a los illustres Señores del Consejo de su Majestad y Oydores en el Real de Cataluña*, Barcelona, Jeroni Margarit, 1619; hi ha un exemplar a la Biblioteca de Catalunya. Sobre aquest certamen i la composició de Moradell veg. l'article de Rossich en aquest mateix recull.

El vexamen anava encapçalat per una "Introducción a la Sentencia", habitual en aquests casos, on Moradell feia un elogi de Barcelona de gran interès i fins i tot originalitat, com va advertir Jordi Rubió i Balaguer. Hi trobem els tòpics sobre "Barcelona la rica", sobre l'esplendor urbanística de la ciutat (arriba a dir: «otava maravilla eres del mundo»), sobre barcelonins il·lustres com santa Eulàlia, Oleguer o Ramon de Penyafort. Però, a més, inclou, com també deia Rubió i Balaguer, «al·lusions històriques que no apareixen abans en la nostra poesia»[20] i potser tampoc en la historiografia. No sabem fins a quin punt hi va tenir a veure Esteve de Corbera, que va signar una de les censures del llibre. En tot cas, és cert que les al·lusions històriques tenen un caient força original, i es relacionen en particular amb el passat imperial de Catalunya, o més aviat de Barcelona.

Moradell fa una enumeració, una mica desordenada, de diversos fets gloriosos del passat. Comença amb dues referències relativament pròximes: la llegenda segons la qual hauria estat un català el primer que hauria vist Amèrica («el nuevo mundo vido Gotolanos / antes que castellanos»)[21] i la participació eminent de catalans en la conquesta de Nàpols per part de Ferran el Catòlic («y Fernando / con ellos, a su mando puso a Italia»), referint-se segurament a l'actuació d'Hug de Montcada i Ramon Folc de Cardona, entre d'altres, en les campanyes del Gran Capità.

A continuació Moradell passa a uns períodes més reculats. Primer esmenta la sobirania barcelonina sobre Provença («la Narbonense Galia, la Proenza / reconoció a Favenza por corona»), referint-se al domini dels comtes de Barcelona sobre el comtat de Provença en el segle XII. I després traça una geografia imperial de màxima extensió. Així, diu: «Bearne á sujetado al Negroponte»; novament es refereix a la sobirania catalana sobre Occitània en el segle XII, en aquest cas l'estat vassall de Bearn, i a les possessions a Grècia adquirides per la Companyia Catalana (tot i que Negrepont, veneciana, no en formava part). I segueix establint dos límits extrems més del teatre de l'acció imperial catalana: «de Calpe al monte de la Luna»; és a dir, de Gibraltar (una de les columnes d'Hèrcules) fins a Egipte, ja que l'expressió "el monte de la Luna", un tòpic de la literatura de l'època, es referia a les fonts del Nil.[22] Ens podríem demanar fins i tot si en aquests últims casos Moradell pensava en esdeveniments concrets: la participació catalana en la reconquesta de Gibraltar el 1309[23] i les campanyes navals de Bernat Vilamarí a Llevant, enfront del soldà mameluc del Caire, a mitjan segle XV.[24] En

20. RUBIÓ i BALAGUER, *Història de la...*, vol. II, pàg. 133.
21. La propaganda de 1640 juga, a propòsit del descobriment d'Amèrica, amb motius diferents: la presència de Pere Tamarit i Francesc Boïl en la primera expedició de Colom o la conversió a Barcelona dels primers indígenes, els que va portar Colom en el retorn del primer viatge. Vegeu GASPAR SALA, *Proclamación católica*, Barcelona, 1640, pàg. 11 i 32. De fet, Sala no s'està d'afirmar: «A la conquista de las Indias Occidentales partió de Barcelona Cristóbal Colón con muchos catalanes».
22. Cf., p. ex., CERVANTES, *Don Quijote*, I, 20; ed. F. Rico, Barcelona, Instituto Cervantes/Crítica, 1998, 2 vol., vol. I, pàg. 209 i nota.
23. Cf. ZURITA, *Anales de la...*, ll. V, c. 83.
24. Els dos episodis més notables són la pau imposada al soldà el 1451 i la incursió en un dels braços del Nil a la seva desembocadura el 1467. Aquesta segona és narrada per Zurita amb molt de detall (ll. 18, c. 14). Zurita diu sobre aquesta empresa: «me pareció muy digna de referirse en este lugar en memoria de durar aún en este tiempo el ejercicio de las armadas antiguas de los catalanes» (ed. Canellas, Saragossa, Institución Fernando el Católico/Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1967-1985, 9 vol. vol. 7, pàg. 567).

tot cas, el poeta diu que entre aquests dos punts, és a dir, de banda a banda de la Mediterrània, «con próspera fortuna sus galeras [les galeres de Barcelona] / corrieron las riberas tributarias», en referència ara a les places tributàries del nord d'Àfrica en temps de Pere el Cerimoniós: Tunis, Bugia i Tlemcen.[25] Per cloure aquest apartat, Moradell escriu, sempre referint-se a Barcelona: «Tuvo provincias varias (¿quién lo ignora, / si el Gran Philipo agora las domina / porqu·esta se le inclina?)», i posa així de manifest la concepció d'una continuïtat entre l'"imperi" català baixmedieval i la monarquia hispànica del seu temps.

El llac hispànic que l'entusiasta soldat poeta Moradell s'imaginava que era la Mediterrània en la seva època es transforma en un llac català on Barcelona exerceix una hegemonia tan dilatada i abassegadora com la de Felip III, si no més. El fet que per donar aquesta impressió calgués barrejar les èpoques, fusionant en una mateixa imatge referències molt llunyanes en el temps –l'expansió occitana del segle XII, la política nord-africana i l'expansió a Grècia del XIV, o les diverses campanyes d'Alfons el Magnànim a Nàpols i Llevant en el XV, més l'última ocupació del regne napolità en temps de Ferran el Catòlic– era una llicència poètica ben disculpable. Perquè el que sobta una mica és la precisió de les referències, tot i que queden dissimulades per les metàfores o la fugacitat de l'al·lusió. Potser les havia tretes de lectures històriques directes, i més concretament de Zurita, el qual al·ludeix en diversos llocs dels seus *Anales* a tots els fets evocats per Moradell: la sobirania sobre Bearn i Provença, la conquesta de Gibraltar, les places tributàries del nord d'Àfrica, l'illa de Negrepont en relació amb l'acció dels almogàvers, o les empreses de Vilamarí a la desembocadura del Nil. És clar que ens trobem en uns anys en què la poesia apareix sovint amarada d'erudició llibresca i històrica.

## *Diego de Rocabertí*

En l'ambient cultivat ja per Moradell, la publicació del llibre de Montcada va donar gran ressò al tema de l'expedició catalana a Grècia. Ho prova el que en diu Diego de Rocabertí i de Pau, un noble instal·lat a Barcelona, aficionat com Montcada als estudis històrics. En el seu *Epítome histórico compendiosíssimo*, publicat a Ciutat de Mallorca el 1626, on resumeix en deu romanços «las cosas más notables acaecidas en el mundo hasta el año 1625», reserva algunes estrofes a les gestes catalanes de Grècia. Així, escriu: «Los gallardos catalanes / en Constantinopla dieron / bravas muestras del valor / que residía en sus pechos».[26] Com Moradell, també Rocabertí veu una continuïtat entre el passat imperial català i l'actual imperi hispànic de Felip IV, el qual ha heretat dels seus antecessors catalanoaragonesos la base territorial d'una monarquia que va camí d'esdevenir universal, segons el tòpic de la propaganda reialista del temps d'Olivares que Rocabertí recull puntualment.[27]

25. Cf. ZURITA, *Anales de la...*, p. ex., ll. 9, c. 64.
26. D. DE ROCABERTÍ I DE PAU, *Epítome histórico...*: cf. pàg. 79. Palau n'esmenta una segona edició, a Barcelona, Cormellas, 1628.
27. D. DE ROCABERTÍ I DE PAU, *Epítome histórico...*: «según su valor es grande [...] / es sin duda que veremos / todo quanto el Mundo incluye / baxo sus plantas sujeto» (pàg. 98).

### *Esteve de Corbera*

Esteve de Corbera, l'historiador barceloní més representatiu d'aquests anys, també es va deixar arrossegar per la moda "neoimperial". Seu és el projecte d'escriure una història de la conquesta de Sicília per part de Pere el Gran el 1283, i anar, així, més enllà de la traducció castellana de Desclot que va fer Rafael Cervera (abans que aquest redactés els capítols dels *Discursos* dedicats al mateix sobirà). La font d'inspiració de la idea és, versemblantment, l'obra de Francesc de Montcada, un autor que Corbera elogia ardorosament a *Cataluña ilustrada* i amb el qual va tenir relació personal. Va treballar en l'obra al començament de la dècada de 1620, però sembla que no va acabar-ne la redacció.[28] Inicialment va pensar incloure una primera versió en una traducció al castellà d'una biografia de l'historiador francès Pierre Matthieu sobre Filipa la Catanesa, traducció enllestida el 1624.[29] Més tard, el 1632, els seus hereus (l'autor havia mort el mateix any o l'anterior) van proposar a la Diputació publicar-la com a segon volum de l'obra més àmplia d'història de Catalunya a què l'autor s'havia dedicat al final de la dècada de 1620, *Cataluña ilustrada*; aquest segon volum contindria, segons diu el memorial, la incorporació de Sicília a la Corona d'Aragó «per las heroycas hazanyas dels cathalans, iguals a quantas venera la antiquitat».[30]

En aquest text Corbera mostra la seva plena identificació amb la ideologia imperial hispànica del moment. Així, afirma que amb la traducció de Matthieu vol defensar l'honor espanyol davant la tendenciositat de l'autor francès, en uns anys en què la rivalitat hispanofrancesa anava pujant de to. També és destacable l'admiració que mostra per Castella a l'obra *Cataluña ilustrada*, que, segons afirma, floreix en l'actualitat amb el govern «del mayor imperio que ha visto el mundo».[31]

## Context social del neoimperialisme

Això últim, ho deia Corbera en una obra redactada presumiblement molt al final de la dècada de 1620. Constituïa un eco un xic retardat del que potser va ser l'esperança de la classe dirigent barcelonina en aquests anys: la imbricació de Catalunya en la política imperial hispànica, aprofitant tots els horitzons que aquella oferia (almenys potencialment, perquè són conegudes les traves d'es-

28. «Libro que si llega a limarse no tendrá menos estimación», diu GÓMEZ DE PORRES a les «Advertencias al lector» de la *Cataluña ilustrada*, Nàpols, Antonino Gramignani,1678.
29. *Prosperidades infelices: historia de Philipa la Catanesa, muger del gran senescal de Nápoles, i breve relación de las guerras de Sicilia por el gran rey don Pedro de Aragón i su ijo Fadrique*. *BC* (Biblioteca de Catalunya), ms. 145, 79f. L'original de Matthieu, al seu torn una adaptació d'un capítol del *De casibus virorum illustrium* de Bocaci, es va publicar el 1617: *Histoire des prospéritez malheureuses d'une femme cathenoise, grande seneschalle de Naples*. Curiosament, el 1625 a Madrid es va publicar una altra traducció castellana, feta per Juan Pablo Mártir Rizo: *Historia de la prosperidad infeliz de Felipa de Catanea*.
30. *Dietaris de la Generalitat...*, vol. V, pàg. 464.
31. CORBERA, *Cataluña ilustrada*, pàg. 294.

trangeria aplicades per l'Administració castellana). L'evocació d'un passat català genuïnament "imperial" traduïa, així, una voluntat de projecció hispànica i mediterrània que, d'altra banda, no havia de quedar-se en una pura evocació literària. La construcció d'un estol de galeres catalanes, aprovada a les Corts de 1599 per «ressuscitar la memòria de les coses que feren catalans per la mar en temps passat»,[32] i que es va enllestir entre 1607 i 1609, tenia en aquest sentit un valor simbòlic considerable, al marge de la funció de protecció de les costes davant els atacs dels pirates. Precisament Francesc de Montcada en fou nomenat general el 1621. Dos anys després, però, aquestes galeres van ser capturades per pirates musulmans. El mateix fracàs va tenir un altre projecte "neoimperial", el de la constitució d'una companyia comercial catalana, plantejada pel comte duc el 1626 i que hauria fet de Barcelona escala en el comerç amb Itàlia, Egipte i Síria, però que es va abandonar després de frustrants converses a la cort.[33]

Ara bé, al marge d'aquestes actualitzacions politicoeconòmiques del llegat mediterrani català, la visió "neoimperial" responia també a uns condicionaments biogràfics, socials i culturals que és interessant precisar, lligats al medi barceloní on actuaven aquests autors.

Intervé, en primer lloc, un factor generacional. Dos dels autors que hem esmentat, Corbera i potser també Cervera, van néixer cap al 1570; van arribar a la maduresa, doncs, a les acaballes del regnat de Felip II, potser sense haver-ne viscut els pitjors moments, per participar de l'expectativa de pau i equilibri que va significar la inauguració del regnat de Felip III. I si ells podien comparar dues èpoques, els nascuts a la dècada de 1580 –Montcada, Moradell i potser Rocabertí– posseïen una experiència vital que es reduïa a la florida diplomàtica i cultural associada amb la *pax hispanica*.

L'adhesió d'aquests autors a l'imperialisme filipista es devia també a la seva trajectòria biogràfica. Gairebé tots havien viscut en algun moment fora de Catalunya i, per tant, l'horitzó vital de la monarquia els havia marcat en un grau major o menor. Montcada és l'exemple més clar: nascut a València, durant el virregnat del seu avi, devia acompanyar el seu pare a Sardenya i després s'incorporà a la marina espanyola a Itàlia, al servei del marquès de Santa Cruz; un cop va haver tornat a la cort, després del període a Barcelona que hem esmentat, va passar a Alemanya i Flandes. Moradell, com a capità d'infanteria, es va desplaçar entre Itàlia i Espanya. Diego de Rocabertí també sabia moure's entre Barcelona i la cort.[34] Fins i tot el ciutadà honrat Rafael Cervera va fer una llarga estada a Castella, quan estava al servei dels ducs de Sessa.[35] Aquesta experiència vital, sumada a la presència directa de la monarquia a Catalunya, a través de cerimònies, visites oficials o pas de tropes, i a la influència cultural castellana van afavorir el fenomen de 'castellanització'. Si el gran aristòcrata Francesc de Montcada sembla ja plenament castellanitzat, Moradell es va moure gran part de la seva vida en un

32. Elliott, *La rebelión...*, pàg. 48.
33. Elliott, *La rebelión...*, pàg. 202.
34. El gener de 1640 consta que estava a Madrid (E. Zudaire, *El Conde-duque y Cataluña*, Madrid, CSIC. Escuela de Historia Moderna, 1964, pàg. 287n).
35. «lo aportà de Castella, ahont estigué molt de temps empleat en càrrechs y officis en la casa y servey de don Anton de Cardona y Còrdova, duc de Sessa y Soma» (J. R. Vila, citat per Batlle, *Patriotisme i modernitat...*, pàg. 132).

ambient castellà, encara que només fos en la seva relació amb les tropes que comandava. Cervera, Corbera i Rocabertí, per la seva part, es decantaren pel castellà com a llengua literària exclusiva. Més enllà de l'alternativa lingüística, el que revela aquest procés és la voluntat entre l'elit barcelonina d'integrar-se en l'univers cultural que irradiava de la cort.[36]

L'altre aspecte que determina l'actitud i la visió dels historiadors i literats citats és la classe social: la pertinença a la noblesa. Hi hem trobat dos nobles pròpiament dits, que gaudien del tractament de *don*: Francesc de Montcada i Diego de Rocabertí. A més d'aquests, hi ha els ciutadans honrats –Rafael Cervera i Esteve de Corbera–, l'estatut dels quals, com és sabut, havia estat assimilat al dels nobles des del començament del segle XVI. L'únic que sembla que no tenia dignitat nobiliària era Vicenç de Moradell, però el 1619 va fer una gestió per obtenir-la.[37]

Estem en uns anys decisius en la configuració d'una mentalitat nobiliària a Barcelona que perduraria fins ben entrat el segle XVIII, anys en els quals s'accentuà la tendència dels nobles a instal·lar-se a la ciutat, mantenir el seu estatut propi, adquirir el dels ciutadans o exigir un reconeixement polític a escala municipal, com succeí el 1621 amb la incorporació dels nobles amb títol de *don* al Consell de Cent. Alhora, els ciutadans antics s'impregnaren de l'ideal de vida de la noblesa, amb la qual mantenien lligams molt estrets.[38]

Els autors que hem esmentat són un bon exemple d'aquests diversos processos. Deixant de banda el noble titulat Francesc de Montcada, la presència del qual a Barcelona era una mica excepcional, trobem un baró arrelat a Catalunya com Diego de Rocabertí; un descendent de baró que havia accedit a la ciutadania honrada, com Esteve de Corbera, o un ciutadà honrat de tradició com Rafael Cervera, que es complaïa amb la nova cultura aristocràtica. Tots ells compartien un mateix espai i, diríem, un mateix llenguatge. Montcada i Rocabertí van ser assidus dels espectacles, festes i tornejos aristocràtics que van donar el to de la vida social barcelonina al començament del segle XVII, i en els quals també participaven els ciutadans honrats. Aquest estil de vida compartit, tanmateix, preservava una jerarquia interna, manifestada tant en el nivell simbòlic com en el de les relacions. D'aquesta jerarquització, en són exemples Corbera i Cervera. Tots dos van estar en algun període al servei de l'alta aristocràcia: Cervera, amb els Cardona, tant durant el temps que va residir a Castella com quan va tornar a Barcelona; Corbera, amb el comte de Centelles i amb els Montcada. En la relació de Corbera amb Francesc de Montcada podem veure com es reprodueix el joc de deferència i patrocini típic del món nobiliari. El mateix sentit prenen les dedicatòries de les diverses obres escrites o la pràctica del gènere genealògic: Corbera dedicà l'esmentada biografia de Filipa la Catanesa al pare de Francesc de Montcada, la biografia de Maria de Cervelló,

36. Sobre l'aspecte lingüístic de la 'castellanització', vegeu el recent plantejament de J. L. MARFANY, *La llengua maltractada: el castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*, Barcelona, Empúries, 2001, cap. 2.
37. *Dietaris de la Generalitat...*, vol. IV, pàg. 379.
38. Vegeu J. AMELANG, *La formación de una clase dirigente: Barcelona, 1490-1714*, Barcelona, Ariel, 1986, c. 4; M. A. FARGAS, *Família i poder a Catalunya, 1516-1626: les estratègies de consolidació de la classe dirigent*, Barcelona, Fundació Noguera, 1997.

al comte de Centelles, i la genealogia de la casa de Queralt, al comte de Santa Coloma.[39]

Tot plegat ens situa en un ambient molt proper al castellà, amb una alta aristocràcia que fa ostentació del seu poder, que és seguida pels nobles inferiors i que és qui marca la pauta cultural exercint fins i tot el mecenatge; tot plegat sota l'ègida, llunyana però eficaç, de l'autoritat monàrquica, exalçada de la manera que hem vist per Moradell, Corbera o Rocabertí, fent-se ressò de la propaganda més exaltada del període de govern del comte duc. En aquest marc, l'evocació del tema imperial en revela el caràcter classista. Ja hem al·ludit a la concepció aristocràtica de la història en l'obra de Francesc de Montcada, i el mateix podríem dir de les obres de Corbera o Cervera. La història de l'expansió mediterrània catalana és vista com una recopilació d'exemples que els nobles contemporanis poden llegir amb el doble objectiu d'obtenir-ne plaer i ser induïts a la imitació. I són també els nobles els primers interessats en la possible actualització d'aquesta tradició, a través de les diferents vies de servei a la monarquia en l'exterior, seguint l'exemple de Berenguer d'Entença o de Bernat Vilamarí.

Ara bé, tot i l'avenç de la mentalitat aristocràtica en el medi barceloní del començament del segle XVII, les institucions cíviques mantenien plena vigència. Estar al servei de l'alta aristocràcia no excloïa, com en el cas de Rafael Cervera, l'exercici regular de missions tant per a la ciutat com per a la Diputació. Diego de Rocabertí, per la seva part, va ser un exemple de la plena implicació de la noblesa en la vida institucional barcelonina, va actuar sovint com a emissari de la Diputació i va participar en nombroses juntes de braços i vint-i-quatrenes. Es produí, doncs, un cert desdoblament entre l'esfera nobiliària i la cívica, entre la jerarquització aristocràtica i monàrquica i la identificació amb la tradició política i institucional "republicana"; entre, diríem, l'ideal social i polític aristocràtic i el patriotisme cívic i "constitucional". Això es reflecteix, per exemple, en les dedicatòries de les obres, en molts casos dirigides, com hem vist, a la noblesa, sense que per això es deixés de sol·licitar el patrocini de les institucions de la terra, com va fer el mateix Corbera per tal de publicar una crònica de Catalunya (*Cataluña ilustrada*) concebuda com un acte de servei a la pàtria i que, per tant, havia de patrocinar la Diputació.

Parlar, però, de desdoblament o contradicció resulta poc apropiat, ja que en la consciència d'aquests autors la conciliació entre ambdós ideals era una cosa natural. I això no solament en el pla polític, amb la seva voluntat de servir tant la monarquia com la pàtria, sinó fins i tot en la forma com concebien la seva dedicació a l'erudició. Ho advertim en l'elogi que Corbera fa de Diego de Rocabertí: «vive continuamente ocupado en estudiosos exercicios, y aunque su modestia los calla, pero las cosas grandes, quando más procuran encubrirse más crece la fama dellas. Este sí que es proprio sujeto para illustrar su Patria, pues tiene tan honroso lugar entre su nobleza y tanta noticia de sus antigüedades [...] Tanta noticia de historias, tan acertado juizio en advertirlas y tanta auctoridad y erudición

39. De la genealogia de *la casa de* Queralt, en dóna notícia F. TORRES AMAT, *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, Barcelona, Impr. de J. Verdaguer 1836, reed. 1973, pàg. 187. També és autor d'una genealogia de la casa de Cartellà localitzada recentment; cf. E. DURAN *et al.*, *Repertori de manuscrits catalans*, vol. I, pàg. 229.

sobre tanta nobleza, prometen que este Cavallero á de dar vida a sus obras, y sus obras nuevo lustre y splendor a Cataluña». És a dir, Rocabertí compleix el doble ideal del noble erudit, amb una erudició que no és un simple afer d'antiquarisme sinó que impregna tota la personalitat, i de la vocació cívica, patriòtica.[40] «Tanta erudición sobre tanta nobleza»: la frase expressa una nítida autoconsciència de classe i al mateix temps una ambició no menys clara per alçar-se al nivell cultural dels altres centres de la monarquia hispànica. Barcelona, objecte aquests anys dels coneguts elogis de Cervantes, també havia d'oferir una elit de nobles humanistes comparable amb les de Madrid, Aragó o Nàpols, però identificada al mateix temps amb les institucions i les tradicions pròpies.

El somni d'aquests autors, però, va quedar sepultat per la crisi que va conduir a la revolta de 1640 i la separació de Catalunya de la monarquia, la monarquia universal de Felip el Gran, tan exalçada fins poc abans. Bona part de l'aristocràcia catalana ja es devia haver desenganyat abans, no solament pels greuges comuns a tot el Principat, sinó també per un sentiment de marginació de classe que recollia fra Gaspar Sala en el principal manifest de la revolta de 1640, quan al·ludia als nobles catalans «que han servido en tiempo de V.M. con lucimiento superior a muchos [i que] han acabado sus días en Cataluña arrinconados y olvidados».[41] Tot i així, molts van persistir fins al final en la voluntat de conciliar la fidelitat al rei i a la pàtria, i de buscar la participació activa dels catalans en la defensa de la monarquia. Arribat el moment de la decisió, la majoria van optar pel camí de l'exili, com Diego de Rocabertí, l'únic dels autors esmentats que va arribar a viure els esdeveniments de 1640 i que, després de combatre al Rosselló contra la invasió francesa el 1639, va seguir participant en les diferents assemblees dels estaments; i fins i tot va prestar el jurament de fidelitat a la Província el setembre de 1640, que representava el trencament amb la monarquia, però finalment va optar pel bàndol de Felip IV i es va instal·lar a Saragossa. El mateix camí van seguir els membres de les grans cases nobiliàries, entre elles la de Montcada, i alguns ciutadans honrats, com ara els descendents de Rafael Cervera.[42] Dividits entre la fidelitat al rei i a la pàtria, van trobar en la cort de Madrid un ambient més familiar, tot i que de seguida es van llançar a la tasca de preparar la reconciliació.

40. Cf. AMELANG, *La formación...*, c. 5, sobre l'ideal cultural de la noblesa.
41. GASPAR SALA, *Proclamación católica*, pàg. 134.
42. Cf. AMELANG, *La formación...*, pàg. 103, i la presència d'un fill de Rafael Cervera entre els exiliats a Madrid recollida per J. VIDAL PLA, *Guerra dels Segadors i crisi social: els exiliats filipistes, 1640-1652*, Barcelona, Ed. 62, 1984, apèndix 1.